

עיר פרזות

על פלחי עיר, פרויקט צילום בירושלים

לשם מה זקוקה ירושלים - המוזיאלית, המאובנת, הנצחית עוד בטרם הגיע הנצח - לפרויקט ארכיוני, לעוד פרויקט ארכיוני? שהרי זהו הפרויקט המוצע כאן: תיעוד צילומי מתמשך, מצטבר, של העיר. אולי כי למרות נצחיותה, ירושלים נהרסת בכל פעם מחדש - מיבוס עד ממילא, מבית המקדש הראשון עד לביתה של משפחת שווקי באבו טור; והיא שבה ונבנית בכל פעם מחדש - מבית המקדש השני עד מסגד עומר, מחומות העיר העתיקה עד הר חומה.

הרציונל של הריסותיה ובניותיה של ירושלים עומד בזיקה הדוקה לדיאלקטיקה המורכבת של חיבור והפרדה שיש בה: העיר בין החומות שהגדירה את עצמה על ידי שהבדילה את עצמה מסביבתה, השכונות שיצאו מן החומות והפרידו את עצמן ממנה אך היו חלק ממנה, החומה הנוכחית המבתקת את העיר הערבית מסביבותיה ומדגישה בה בעת את מידת ערביותה, המבנה ההיסטורי של שכונות-שכונות המבחינות את עצמן זו מזו, ההכרזה על איחודה של העיר, החלוקה בפועל לעיר מערבית ומזרחית, ישראלית וערבית, יהודית וערבית, חילונית ודתית, מבוססת וענייה - כדרכה של כל עיר וביתר שאת - ומערכות הכבישים והגשרים והמנהרות האדירות, המחברות - ביצרן מרחב יהודי על-גיאוגרפי, רצף של הלא-רציף - ובה בעת מפרידות, בהותירן אגב כך מרחב פלסטיני העשוי איים לא-רצופים.

התיעוד של ירושלים אינו מציג בדרך כלל את המורכבות הלא-פתירה הזו במלוא חריפותה והוא בעיקרו מונומנטלי ומנציח, עשוי בדמות הדימוי של העיר והרטוריקה סביבה. מאדיר, נוסטלגי, פולקלוריסטי, לא דיאלקטי. וגם כאשר יש עיסוק בקושי הרי הוא עצמו מונומנטלי או סימבולי, או שנעשה כזה: הולילנד, הפגנות החרדים, הר הבית, אל אקצה, מוסררה והפנתרים. תופעות חברתיות-פוליטיות שנעשו לסמלים. לכן נדרש תיעוד אחר. כזה המתייצב מול המציאות ומניח לה לעצב את דמותו. הדרוך לפרטים, שאינו נבהל מן הסתירות ולא נכנע לאלימות, שהוא אמפתי ובקיא וסבלני ואישי, וגם צונן דיו.

העובדות עצמן מבהילות: בעיר הצעירה מאוד (הגיל החציוני בה הוא 23 לעומת 29 בישראל בכלל ו-34 בתל אביב) חיות 35 אחוזים מכלל המשפחות מתחת לקו העוני, בתוכן 48 אחוזים מהילדים (לעומת 20 אחוזים מהמשפחות ו-34 אחוזים מהילדים בישראל בכלל ו-12 אחוזים ו-20 אחוזים בהתאמה בתל אביב). העיר ענייה בכל הפרמטרים: היא ממוקמת באשכול הרביעי מתוך עשרה (בסדר יורד) מבחינת מעמדה החברתי-כלכלי, משקי הבית בה גדולים בהרבה מבישראל בכלל, ההוצאה הממוצעת לנפש היא 3,844 שקלים (לעומת 4,259 בישראל), הבעלות על מוצרים בני קיימא נמוכה (תשעה אחוזים בעלי שתי מכוניות לעומת 17 אחוזים בישראל; 60 אחוזים משקי בית שיש בהם מחשב לעומת 69 אחוזים בישראל), רק 45 אחוזים בה משתתפים בכוח העבודה (לעומת 567 אחוזים בישראל בכלל) וגילם הממוצע של מי שאינם עובדים נמוך יחסית (55), הכנסת השכירים הממוצעת בה היא 12,740 שקלים (לעומת 14,468 בישראל, כאשר ממוצע הנפשות גבוה יותר - 4.1 לעומת 3.7 ולכן ההכנסה לנפש קטנה עוד יותר), 51 אחוזים בה זכאים לבגרות (לעומת 56 אחוזים בישראל, כשכאן אמנם נמנים גם החרדים שאינם ניגשים לבחינות הבגרות), ועוד ועוד.

המצב קשה שבעתיים בקרב תושביה הפלסטינים של העיר, שסופחו אליה אחרי 1967 והם מונים 268 אלף בני אדם שהם 36 אחוזים מכלל תושבי העיר (הנתונים על האוכלוסיה הפלסטינית של העיר אינם מצויים כולם על פני השטח. השנתונים הסטטיסטיים, נאמנים לאידאולוגיה של העיר המאוחדת, בוחנים בדרך כלל את העיר כמקשה אחת, מלבד בפרמטר של הגידול באוכלוסיה, שם נמדדים כל לידה

וכל מוות באמת המידה הלאומית): 65.1 אחוזים מהם חיים מתחת לקו העוני, בתוכם 74.4 אחוזים מהילדים, משק הבית הממוצע מונה 5.1 נפשות (לעומת 3.3 אצל היהודים בעיר) ו-42 אחוזים ממשקי הבית הם של שש נפשות ויותר (לעומת 16 אחוזים בקרב היהודים), צפיפות הדיור היא 11 מ"ר לנפש (לעומת 24 מ"ר בקרב היהודים), אחוז הבלתי מועסקים הוא 13 אחוזים (לעומת שמונה אחוזים אצל היהודים), יש בעיר הערבית מחסור של 1,000 כיתות לימוד, 50 אחוזים מן התלמידים נושרים מבתי הספר, 57 אחוזים אינם מחוברים לרשת המים, חסרים בעיר הערבית 50 ק"מ של קווי ביוב, ויש בה רק שמונה סניפי דואר לעומת 42 סניפים בעיר היהודית.

זאת מעבר לעובדה היסודית, כי שליש מאדמותיהם של תושביה הפלסטינים של העיר הופקע אחרי 1967 ועל האדמות האלה נבנו שכונות הלווין של העיר שהיום מתגוררים בהן 60 אחוזים מכלל תושביה היהודיים; ולכך שעד סוף 2007 נבנו בעיר 50,197 יחידות דיור, כולן מיועדות ליהודים, ואף לא יחידת דיור אחת המיועדת לפלסטינים, ולעומת זאת נהרסו במהלך השנים מאות בתים של פלסטינים שנבנו בלא היתר, בהיעדר תכניות מתאר ורישום קדסטרי; ולעובדה כי בניית חומת ההפרדה מנעה מן העיר להמשיך ולשמש מרכז החיים של מאות אלפי תושבי הערים, העיירות והכפרים סביבה, שנתרו מעבר לחומה, והובילה אותה לקריסה כלכלית וחברתית; ולכך שמעמדם האזרחי של הפלסטינים המתגוררים בירושלים הוא של תושבות - מעמד העומד שוב ושוב למבחן דרקוני, וכך, בין השנים 1967 ל-2008, הופקעה התושבות מ-13 אלף בני אדם; ולכך שחוק האזרחות הישראלי, המונע עקרונית מתן מעמד של קבע לתושבי הגדה המערבית, מאלץ משפחות חדשות להגר מן העיר.

תכנית המתאר לעיר, תכנית מתאר מקומית 2000, הראשונה מאז 1959, מעוכבת כבר שנה וחצי בוועדה המחוזית בעקבות התערבותו של ראש העיריה הנבחר ניר ברקת ב-2009 והתערבות שר הפנים אלי ישי בהמשך אותה שנה. התכנית, ששמה לה למטרה מוצהרת לשמור על רוב יהודי בירושלים (אמנם תוך ויתור על היחס ההיסטורי המבוקש מאז 1967 בין יהודים לפלסטינים של 70%/30% והסתפקות ביחס של 60%/40%), תוביל בסופו של דבר, לטענת מבקריה מימין, להפרה של האיזון הדמוגרפי המינימלי, לאי מימוש תכניות לעיבוי שכונות הלווין של העיר, ליצירה של רצף פלסטיני ועוד ועוד. הביקורת הזו מוחקת לחלוטין את העובדה המהותית כי האדמות שמדובר בהן נגזלו מבעליהן.

כל אלה עובדות קשות, חותכות. אך גם יופיה הנהדר של העיר הוא עובדה, ומטען ההיסטוריה הרציפה בת 3,000 השנים שלה, והמורכבות המרתקת שלה, ואינספור הגילויים הקטנים, המקומיים, של חן וחסד ורחמים, והומור.

כל אלה יצטרכו לקבל ביטוי בפרויקט אמיתי, כנה ואמיץ, של תיעוד.

והפרויקט הנוכחי הוא בראש ובראשונה פרויקט של תיעוד. בהיותו תיעוד צילומי הוא מתחיל בחוץ, בשטח, בשיטוט. אין פירושו של דבר שהוא אקראי. ההליכה אל השטח עשויה להיות מתוכננת לפרטיה, ממוקדת, ידועה מראש. גם הפעולה הצילומית עצמה היא פעולה של שיקול והחלטה - קביעת הפריים, מיקום המצלמה, משך החשיפה, בחירת האור וכו', ואחר כך תהליך העיבוד עד לתוצר הסופי, שיש בו כר נרחב מאוד למניפולציה.

המקצוענות, המיומנות הטכנית והניסיון מהותיים לפרויקט הזה. הבחירה להפקיד את התיעוד בידי צלמים מקצועיים - לעומת חובבים, בעלי העניין מן השטח וכד' - מבטיחה כמובן את איכותם הטכנית של התצלומים, אבל חשוב בהרבה: היא מאפשרת, לפחות בכוח, הקפדה גדולה יותר על המרחק הביקורתי הנדרש, וגם מובילה את הפרויקט למקום מופשט, כללי ולפיכך עמוק יותר. השליטה של הצלמים במדיום מאפשרת מימוש רחב יותר של ההתכוונות, מנטרלת במידה רבה יותר את המקריות. כלומר, יש כאן מידה גדולה של פרשנות.

אכן, התיעוד במקרה זה אינו מייד, פשוט, אלא הוא מעובד. הוא נמצא, רגלו האחת לפחות, בטריטוריה

של האסתטי. האסתטי פירושו עידון, מורכבות, מהותיות, סוגסטיביות. הפרשנות, אם כך, אינה יחסיות אלא היא אמת מסוימת, שהמיומנות המקצועית והאסתטיזציה מדגישות ומעצימות אותה.

הפרויקט הנוכחי הוא מאגר של תיעודים מן הסוג הזה. גוף הולך ומצטבר של ייצוגים ושל ידע, פרויקט של קצה פתוח, ארכיון חי. הפרויקט יימשך ככל שיתאפשר אבל גבולותיו יהיו נסיבתיים, כי האינסופיות היא ממהותו, אי הסגירות שלו אינהרנטית - מעין תשובה הולמת לנצחיותה של העיר שאותה הוא מתעד. הוא דינמי ומורה, תנועה לא נגמרת, הוויה נטולת צורה, "קורה", גוף ללא איברים. הצירוף ארכיון-חי אוקסימורוני. כי ארכיון הוא לכאורה הגוף הכולל של מסמכים הקשורים לתקופה או לתופעה נתונים. לכאורה, מאחר שברור כבר כי אין בכוחו של ארכיון, שום ארכיון, לכלול את הכל ולייצג ייצוג נטול פניות. פוקו, דרידה, טודורוב, וייט ואחרים, שכתבו על הארכיון, הובילו את הדיון אל עיסוק בתנאי הכינון שלו, לתפיסתו כהבניה, כאידיאולוגיה, כמערכת של יחסים, כאתר שיש לו כללי כניסה ויציאה מסוימים, כמקום שבו ההווה מייצר את העבר. הארכיון אינו "של..." אלא נועד "לשם...". ברוח זו, הארכיון המוצע כאן אינו כזה המבוסס על תוצרי הפרקטיקה הדוקומנטרית המחפשת סיפור אחיד, לינארי-סיבתי מתוך גישה פוזיטיביסטית, אלא הוא רב-פנים, תהליכי, סותרני, פתוח, מכיל ואמיץ, כלי בידיהם של בני אדם ולא מיכל של רעיונות. גישה כזו מתייצבת גם מול ההנצחה, מול ירושלים של הדימוי.

שלושה גופי העבודה המוצגים כאן וחונכים את הארכיון החי, נקבצו יחד בשל נסיבות אקראיות. מרגע שיתוסף להם עוד גוף עבודות ישנה הארכיון את פניו. הצלמים יתחלפו, האתרים ישתנו או שיוצגו באופנים שונים, ישתנה גם אופי האובייקטים המוצגים - כאן מוצגים תצלומים שנושאים שכונות בעיר (רחביה והר חומה) ומרחב מומצא (שולי חומת העיר העתיקה) אבל בהמשך עשויים לבוא ייצוגים שונים - של דמויות, תופעות במרחב, נופים וכד'. אז תשתנה גם תמונת פני העיר שתעלה מן האוסף. שום תמונה לא תתבע לה תוקף מוחלט, וכל תמונה תתבע לה תוקף של ודאות. זו הדינמיקה. מה אומרים לנו שלושה הפרויקטים? אלו תובנות מציע התייעוד הצילומי משהשתדך אל המקום של האסתטי?

יגאל שם טוב הלך להר חומה. הר חומה מבחוץ, הר חומה מבפנים, הר חומה מקרוב, הר חומה מרחוק - המראה הוא אותו מראה. האם זה הצלם? האם זה המקום? לא זה ולא זה אלא המפגש ביניהם. יגאל שם טוב רואה נוף אבן בנוי חסום, חוסם, מבוצר, עשוי סוללות של מבנים, של סלע גיר, של חיפויי אבן, בלי נפש חיה, צחיח, לא גמור, שרוף.

התצלומים, שהשמים בהם נטולי עומק, שרופים על סף ההיעלמות או מונוכרומיים דו ממדיים, והבתים בהם נראים כמו מאקטים, מחקים בפעולה האלימה של הצילום את אלימותו של הנוף הנראה. זו שכונת הר חומה, חומת שמואל בשמה הרשמי, שגרים בה אלפי בני אדם המנהלים את חיי היומיום שלהם, כמו כולם, וכמו כולם הם עובדים, מגדלים את ילדיהם, שמחים ואבלים, וכלל אינם עסוקים במושג הר חומה, בעובדה הפוליטית ששמה כשם שכונת מגוריהם.

יגאל שם טוב עסוק גם עסוק בזה. הוא מפקיע מן השכונה את היומיום ואת הממילאיות שלה ומותיר אלימות וכאב. אין עוד שום תום לב בהקמתה בשנת 1997 על אדמות יהודיות היסטוריות ואדמות פלסטיניות מופקעות, כטריז ברצף השכונות הפלסטיניות מדרום מזרח לעיר. הפרווריות המובהקת שלה, הניכרת בתצלומים, מחברת אותה לרצף אחר, יהודי, של שכונות הלווין הדומות באופיין שנבנו סביב העיר הישנה בשטחים שנכבשו וסופחו אליה אחרי 1967. קירות האבן המסותתת ("אבן ירושלמית" או גירסאות עדכניות וזולות שלה), המועצמים בתצלומים, מעלים את אבניותה של ירושלים בכלל ואת עברה המנדטורי (אז נחקק החוק המחייב חיפוי באבן).

יגאל שם טוב. הר חומה 2009, צילום צבע, 82X96 ס»מ

התייצבותה הבוטה של הר חומה של התצלומים מתריסה, יש לה נמען. אנחנו, הצופים בהם, אולי, ודאי שסביבתה. הסביבה, כמעט-נפקדת בתצלומים, כפי שנפקדים מהם שמי אמת וחיי אמת, מצליחה בכל זאת להתגנב אל הסדרה: שביל חרוש שלא ברור מנין ולאן הוא מוביל, עצי זית, רמז לטראסות ובתי כפר קטנים ברקע, וגם, באופן מופנם, מוטמע - רמיזות אדריכליות לבנייה הכפרית, המתגלות בביצורי האבן. צור באהר או אום טובה.

בצור באהר, תמונת הראי של הר חומה וגם תמונתה המשלימה, התקיימה קהילה כפרית החל במאה ה-16. אחרי 1967 הכפר סופח לתחום השיפוט העירוני, איבד את רוב אדמותיו (האדמות המופקעות הוכרזו שטח ירוק לשימוש הציבור עד לבניית הר חומה), הרצף המרחבי שלו נקטע, הבינוי הוגבל לאדמות פרטיות בשטח הפנימי, ותהליך האורבניזציה שלו, שהחל עוד קודם לכן, הואף מאוד. גם הוא נעשה למין פרזור ירושלמי. מוגבל מבחינת הבנייה לגובה לעומת השכונה היהודית הסמוכה, נחות בהרבה מבחינת תשתיות, ובכל זאת פרזור.

אורית סימן-טוב משוטטת סביב חומת העיר העתיקה. שולי החומה אינם אתר מובהק כמו שכונת הר חומה אלא הם רצועת ספר, שרוחבה משתנה בהתאם לרצונה של הצלמת והיא מוגדרת בידי החומה, על אף שהחומה אינה נוכחת בתצלומים.

ירושלים של אורית סימן-טוב היא תל. היא מטפסת אל ראשו, מציבה שם את המצלמה ומכניסה לפריים מקטע, כמעט תמיד רוחבי, פנורמי, הנמשך בבירור עוד מעבר לשוליו. היא מקיפה כך את הנוף בחומה וירטואלית, מדיומלית, מגלמת בדרך זו את החומה הממשית הנעדרת.

החומה עצמה מגלמת את עתיקותה של ירושלים. העיר העתיקה היא התשתית העירונית הראשונה שנולדה באזור במרחב טבעי והיא הלכה והתבססה במשך אלפי שנים. חומת העיר היתה שם תמיד, נהרסה ושבה והוקמה מחדש פעם אחרי פעם: מן העיר היבוסית, דרך עיר דוד, בית ראשון, בית שני, הורדוס, איליה קפיטולינה ועד סולימן הראשון, השליט העות'מני, שבנה במאה ה-16 את החומה הקיימת, ודוד בן גוריון שביקש להפיל אותה אחרי 1967 וחזר בו.

אורית סימן-טוב. העיר העתיקה 2008-2009, צילום צבע, 65X90 ס"מ

ירושלים של סביב החומות עורכת את עצמה לפני המצלמה של אורית סימן-טוב. המראה המתגלה כמעט תמיד חותך זמנים, כדרכו של תל: הרבה ארכיאולוגיה, או קדמוניות כלשהי, במפגש עם עכשווי מובהק - כתר פלסטיק, בתי שימוש כימיים, התלבושת האחיזה של תיירים מערביים (תרמיל קל על הגב, כובע רחב שוליים, נעלי הליכה, מצלמה ובקבוק של מים מינרליים), מדיהם של מתנחלים וילדיהם, גגות רעפים פרווריים. המפגש הזה קומי לא פעם, פתטי לעתים, ולעולם לא-היררכי - הכותל המערבי וכתר פלסטיק חד הם.

המבנה הטיפוסי של מה שמתגלה הוא של שכבות. הצילום פועל כפעולה של חפירה. וכשמתגלים סלע גדל ממדים או אדמת טרשים מבצבץ מהם לא פעם העתיק הממשי, וגם כשאינו מבצבץ ממש הרי הוא עולה מהם בבירור, כי גם תחתיו ובתוכו קבורה היסטוריה. ירושלים הארכי-קונטמפורנית הזו חנוקה וחונקת. סקר מפורט של חומת ירושלים שביצעה רשות העתיקות ובו נבחנה החומה אבן-אבן, חושף מגוון גדול של חי וצומח המתקיימים עליה ובתוכה. האתר, המגלם יותר מכל את אבניותה של ירושלים, מתגלה (גם) כאתר טבע מרשים.

לא כך בייצוג הפרשני של אורית סימן-טוב, המתעלה מהקונקרטי. בירושלים שלה אין אדמה, יש רק היסטוריה.

אפרת שילי מתעדת את שכונת רחביה היום, כמעט 90 שנים אחרי היווסדה, כשהיא עודנה מבוססת, ביסוס ההולך ונסמך על הונם של יהודים עשירים תושבי חוץ לארץ הרוכשים בה דירות רפאים, שלכבודם, בין היתר, שינו את התב"ע ומתירים לבנות עד גובה חמש קומות. רחביה נוסדה בשנת 1923 כעיר גנים בתכנונו של ריכרד קאופמן. הקרן הקיימת לישראל וחברת הכשרת היישוב רכשו את אדמת הטרשים שעליה הוקמה בשלב הראשון, זנזריה שמה, מן הכנסיה היוונית-אורתודוקסית. השכונה נולדה מבוססת, מקום של פוליטיקאים, אנשי ציבור ואינטלקטואלים. אנשי המעמד הבינוני-גבוה.

כדרכן של ערי גנים, רחביה מתוכננת תכנון גלובלי, היררכי, המביא בחשבון את יחסי הציבורי והפרטי. יש בה צירים ירוקים, גנים ציבוריים, שדרה, מרחבים פתוחים בין הבניינים, חיבור במידה וניתוק במידה.

אפרת שוילי. רחביה 2009, צילום שחור לבן, 54X70 ס»מ

הפריימים של אפרת שוילי מצומצמים ומטונימיים: סבך של צמחיה וחלק בניין. לכאורה שום-מקום, לא מקום שאפשר לזהותו. אבל גרם מדרגות שמציץ, גדר, סורג, שער, חלון, מטפס או ורד - כולם פרטים, חלקי דברים - מסגירים את הקשרם: מקום מבוסס, מסוגנן, מוקפד, משגשג, פורח, ומתפרק. אפרת שוילי הצליחה לזקק את מהותו.

חצרות רחביה של אפרת שוילי הן משהו שבין תלי חורבות לתמונות ואניטס: צמחיה עבה, מתפשטת, המכסה על הבנוי המתפורר. טבע מעשה ידי אדם, המתמרד כנגד בוראו ומשתלט על סביבתו, מותיר אחריו גדרות מתפרקות, מעברים חסומים, ביתנים נטושים. העולם הוא עכשיו עולמו של הטבע הפרוע. עיר הגנים רחביה - פרויקט מודרניסטי מובהק, מושכל, גילום של שליטת האדם בעולמו והשתלבותו בו - נעשית ליער עד. מובן שגם כאן אין בני אדם, רק סימניהם המדאיגים. תמונות הגן המדויקות בשחור-לבן, מקומות של אינטימיות, נעשות עם ההתבוננות בהן לשורה של מראות אפוקליפטיים.

שלושה הפרויקטים המוצגים כאן, הפריטים הראשונים באוסף הארכיון הצילומי החי של ירושלים, נעשו בנפרד, בלא תיאום. נושאים, גישותיהם האסתטיות, מידת מעורבותם והפוליטיות שלהם שונים. נוכחותם כאן יחד היא אקראית.

ובכל זאת, משהו משותף עולה מהם. זוהי הארעיות. דווקא כאן, בעיר הנצח. בתי רחביה החרבים, אתר הבניה הר חומה, כתר פלסטיק מול הארכיאולוגיה סביב החומות. ירושלים העולה מן התצלומים היא עיר בתהליך, לא עיר צפודה בנצח. ולפיכך, על אף האלימות, הטירוף והמוות העולים מייצוגיה כאן, העובדה הקשה הזו עשויה לשמש דווקא מקור לתקווה.

[פורסם בקטלוג התערוכה פלחי עיר במסגרת פרויקט "צילום בירושלים", הגלריה לאמנות, סדנאות האמנים ירושלים 2010]